НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ У РІШЕННЯХ СУДУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОСТЛІСАБОНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

СОЛОХА Максим Миколайович - аспірант кафедри конституційного права України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-9356-6272
УДК: [342:341.645.5]:341.171(4-6ЄС)
DOI: https://doi.org/10.71404/EP.2025.2.30

Ця стаття присвячена аналізу практики Суду Європейського Союзу в контексті застосування та тлумачення статті 4(2) Договору про Європейський Союз, яка закріплює обов'язок поваги до національної ідентичності держав-членів з боку Європейського Союзу, у постлісабонський період. Метою дослідження є виявлення тенденцій судової аргументації щодо національної ідентичності держав-членів та визначення її значення в межах європейського правопорядку. Аналізуються судові рішення щодо правомірності обмежень прав та свобод, обґрунтованих посиланням на національну ідентичність, із акцентом на те, які аспекти Європейський суд у контексті статті 4(2) ДЄС визнав як частину національної ідентичності держав-членів, а які ні. Підкреслюється, що, попри широкі дискреційні повноваження держав-членів у визначенні власної національної ідентичності, Суд справедливості здійснює контроль за її відповідністю основоположним цінностям та цілям ЄС. Також наголошується, що будь-які заходи, обґрунтовані національною ідентичністю, навіть у разі відповідності праву ЄС, повинні пройти тест пропорційності. Судова практика демонструє мінімалістичний підхід Європейського суду до тлумачення національної ідентичності, однак у роботі припускається, що цей шлях обрано свідомо. Ця обережність сприяє уникненню конфліктів між правом ЄС та національними правопорядками, створюючи умови для співпраці між європейським та національними судами. Водночас зазначається, що цей підхід залишає простір для маніпуляцій з боку держав-членів, що може призвести до зловживання концепцією національної ідентичності для уникнення виконання зобов'язань за правом ЄС. Результати дослідження сприяють усвідомленню ролі національної ідентичності в європейській правовій системі та її впливу на інтеграційні процеси.

Ключові слова: національна ідентичність, конституційна ідентичність, конституційні цінності, стаття 4(2) ДЄС, конституційний плюралізм, верховенство права, Суд Європейського Союзу, національні конституційні суди, право Європейського Союзу, національні конституції, національне право.

Постановка проблеми

Поняття національної ідентичності відіграє важливу роль у правовій системі Європейського Союзу (ЄС), проте його застосування в судовій практиці залишається неоднозначним. Держави-члени нерідко використовують національну ідентичність як аргумент для обмеження дії норм права ЄС, що викликає теоретичні суперечки та практичні труднощі. Відсутність чітких критеріїв щодо визначення меж національної ідентичності створює ризики зловживання нею, що може впливати на баланс між суверенітетом держав-членів та принципом верховенства права ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Національна ідентичність як правова категорія давно перебуває в центрі наукових дискусій. Теоретичні та практичні аспекти цього поняття досліджували такі вчені, як: Денис Прешова, Моніка Ползін, Тімей Дріноці, Ельке Клутс, Стівен Везерілл та інші.

Метою дослідження є аналіз практики Суду Європейського Союзу (Європейський суд, Суд справедливості) щодо застосування та тлумачення концепту національної ідентичності в контексті статті 4(2) Договору про Європейський Союз (ДЄС). Важливо оцінити, яким чином Європейський суд у своїх рішеннях підходить до питання визначення обсягу національної ідентичності держав-членів та розглянути механізми судового контролю над використанням національної ідентичності як аргументу для обмеження дії норм права ЄС.

Виклад основного матеріалу

Багатогранність поняття «національна ідентичність» об'єктивно важко переоцінити, адже, незважаючи на значний науковий інтерес до цієї категорії, до сих пір немає загальної, усталеної дефініції цього терміну.

Навіть велика кількість дослідницьких підходів, які з'явилися за останнє десятиліття, не зменшує актуальність національної ідентичності в науковому середовищі.

Обов'язок поважати національну ідентичність держав-членів уперше був закріплений у статті F(1) Маастрихтського договору, де було зазначено, що ЄС поважає національну ідентичність своїх держав-членів, чиї системи правління ґрунтуються на принципах демократії». Амстердамський договір, у свою чергу, лише незначно змінив формулювання первісної статті. Найбільш суттєва зміна цього положення відбулася в Лісабонському договорі 2009 року.

Після Лісабона поняття «національної ідентичності» з'являється у статті 4(2) ДЄС відповідно до якої ЄС поважає рівність держав-членів перед Договорами, а також їхню національну ідентичність, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, включаючи регіональне та місцеве самоврядування.

Отже, стаття 4(2) ДЄС встановлює три ключові обов'язки для інституцій Європейського Союзу: повагу до рівності держав-членів перед договорами, національної ідентичності та основних державних функцій [1, с. 271].

Утім зародження історії концепту ідентичності держав-членів відбулося дещо раніше, тому його появу в Маастрихтському договорі навряд чи можна назвати випадковою та неочікуваною. Німецький Конституційний Суд використовував термін «конституційна ідентичність» ще в 1974 році у справі Solange I, за кілька років до прийняття Маастрихтського договору та статті F [2, с. 141].

Генеральний адвокат Мадуро у висновку по справі Michaniki AE v Ethniko Symvoulio Radiotileorasis and Ypourgos Epikrateias (C-213/07) взагалі стверджує, що обов'язок ЄС поважати конституційну ідентичність держав-членів є невід'ємною частиною суті самого європейського проєкту, започаткованого на початку 1950-х років, який передбачає інтеграцію з одночасним збереженням політичної самобутності держав [3].

Ретельне розмежування між поняттями національної та конституційної ідентичності виходить за межі як мети, так і обсягу цієї статті. Однак, перш ніж перейти до аналізу терміна «національна ідентичність», варто звернути увагу на термін «конституційна ідентичність», адже ці категорії часто використовуються як синоніми.

Ці терміни, як правило, ототожнюються у висновках Генеральних адвокатів. Наприклад, Мадуро у вищезазначеному висновку наголосив: «Відповідна національна ідентичність чітко включає конституційну ідентичність держави-члена» [3].

Схожу думку висловив Генеральний адвокат Бот у висновку по справі Stefano Melloni v Ministerio Fiscal (C-399/11), підкресливши, що «…національну ідентичність держав-членів, частиною якої, безумовно, є конституційна ідентичність» [4].

Отже, не важко помітити, що Генеральні адвокати розглядають національну ідентичність як більш широку категорію, до складу якої входить конституційна ідентичність.

У практиці Суду справедливості також можна помітити тенденцію використання цих двох термінів як взаємозамінних у контексті статті 4(2) ДЄС. Хоча це й не дивно, адже цей підхід корелюється з практикою національних конституційних судів, які неодноразово визнавали себе захисниками своєї конституційної ідентичності, обґрунтовуючи ці повноваження концепцією національної ідентичності, закріпленою у статті 4(2) ДЄС.

Статтю 4(2) ДЄС можна розглядати як таку, що спричиняє подвійне визначення, оскільки в межах ЄС держави-члени посилаються на конституційну ідентичність, тоді як Європейський суд надає перевагу терміну «національна ідентичність». Однак обидва терміни стосуються одного й того ж обов'язку інституцій ЄС – поваги, а також одного й того ж основоположного елемента конституційного устрою відповідної держави-члена – об'єкта цієї поваги. Водночас підходи Суду справедливості та національних судів до фактичного змісту ідентичності відрізняються [5, с. 107].

Науковиця Ельке Клутс доходить висновку, що саме лісабонська версія поняття національної ідентичності підштовхує як теоретиків, так і практиків використовувати терміни «національна ідентичність» і «конституційна ідентичність» в одному сенсі, оскільки вона вказує на «національну ідентичність, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам» [6, с. 84].

Однак цей підхід неодноразово піддавався критиці, у тому числі й самою Ельке Клутс, яка у своїй праці «Національна ідентичність, конституційна ідентичність та суверенітет в ЄС» відстоює позицію щодо неможливості плутати ці два поняття в процесі тлумачення положень у ДЄС.

Натомість вона розглядає статтю 4(2) ДЄС, інтерпретуючи її через моральні принципи. На її думку, ЄС має поважати національну ідентичність не через цінність націй самих по собі, а через інтерес окремих членів національної спільноти в шанобливому ставленні до своєї нації, що сприяє реалізації шести цінних ліберальних благ: індивідуальної автономії, розподільчої справедливості, дорадчої демократії, справедливості як рівної поваги, свободи і життєздатності спільної, багатонаціональної політичної спільноти [6, с. 86-87].

Стівен Везерілл у роботі «Претензії на відмінну ідентичність, стаття 4(2) Договору про Європейський Союз (і швидкоплинний сумний кивок у бік брекзиту)» зазначає, що загалом стаття 4(2) ДЄС служить механізмом захисту національних цінностей, визнаних і захищених національним законодавством, від загрози, яку може створити гомогенізуючий та централізуючий потенціал ЄС. Вона також покликана сприяти балансу між претензіями на владу ЄС та держав-членів [7, с. 8].

Далі у своїй роботі він порівнює статтю 4(2) ДЄС з шлюзом, через який проходять національні та субнаціональні інтереси і трансформуються в специфічні інтереси ЄС. Автор стверджує, що стаття сама по собі не дає чітких відповідей на питання про конкуруючі цінності, а забезпечує рамки, у яких можна шукати ці відповіді. Вона слугує своєрідним посередником між вимогами права ЄС, які спрямовані на однорідність і централізацію, та вимогами держав-членів, що схиляються до фрагментації. Це дозволяє досягти плюралізму і взаємоповаги, створюючи умови для висловлення претензій на особливу ідентичність [7, с. 11].

Важко не погодитися з науковцем, адже формулювання, яке міститься в статті 4(2) ДЄС дійсно, на перший погляд, не дозволяє чітко визначити, що саме охоплює національна ідентичність і хто має повноваження вирішувати, які елементи входять до цього поняття. Однак термін «фундаментальний» встановлює певні межі для трактування національної ідентичності, обмежуючи її лише до найважливіших аспектів політичних та конституційних структур.

Відтак, особливу увагу слід приділити інтерпретації «фундаментальності», оскільки без цього існує ризик, що будь-який аспект конституційного права держави-чле-

на може бути віднесений до національної ідентичності.

У цьому контексті варто зазначити, що існує два основні підходи до визначення національної ідентичності держави-члена.

Перший спосіб передбачає її визначення через конституційні положення. Такі положення, як правило, мають відображати ключові цінності держави, тому, як зазначає Мар'ян Кос у праці «Актуальність національної ідентичності в праві Європейського Союзу та її потенціал для інструменталізації», їх слід шукати в: 1) початкових положеннях преамбул конституцій; 2) правилах внесення змін до конституцій; та 3) «європейських клаузулах», які зазвичай містять певні вказівки на «фундаментальні» частини конституції [8, с. 45].

У Конституції Німеччини, наприклад, передбачено особливі положення, які вважаються вічними і не можуть бути змінені, навіть шляхом внесення поправок. Ці положення закріплені в статті 79(3), яка визначає так звану «вічну гарантію». Відповідно до неї неприпустимою є зміна основного закону, що зачіпає поділ федерації на землі, принцип участі земель у прийнятті законодавства або принципи, закріплені у статтях 1 і 20.

Другим способом, як продовжує Мар'ян Кос, визначення національної ідентичності служить відповідна судова практика національних конституційних судів. Вони відповідають за тлумачення конституції, і тому її фундаментальні положення інколи можна виявити лише шляхом судового тлумачення тексту [8, с. 46].

Однак, незважаючи на те, що визначення змісту національної ідентичності належить до компетенції самої держави-члена через конституційне тлумачення основних положень її конституції, заперечення втручання в національну ідентичність, як неодноразово зазначав сам Суд справедливості у своїх рішеннях, не є автоматичним і остаточним. Тобто навіть якщо держава-член визначить зміст своєї національної ідентичності, що не співвідноситься з правом ЄС, це не означає автоматичного невиконання права ЄС, оскільки такі дії підлягатимуть певному рівню перевірки з боку Суду справедливості.

Якщо держава-член діє врозріз із правом ЄС або заперечує дії ЄС, використовуючи аргумент національної ідентичності, ця справа, як правило, буде розглядатися в Європейському суді в рамках процедури за статтею 258 (процедура щодо невиконання зобов'язань) або 267 (попереднє рішення) Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). На основі цих процедур у цій роботі буде проаналізовано, що Суд справедливості визнав як частину національної ідентичності держав-членів, а що ні.

Однією з перших справ після набрання чинності Лісабонським договором, у якій Європейський Суд оперує категорією «національна ідентичність», є справа Ilonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien (C-208/09) [9]. Ця справа стосувалася відмови австрійських органів визнати частину прізвища пані Сайн-Вітгенштайн, громадянки Австрії, яка отримала його в Німеччині після усиновлення. Прізвище «Fürstin von Sayn-Wittgenstein» містило шляхетний титул «Fürstin» (княгиня) та нобіліарну частку «von», що суперечили австрійському Закону про скасування дворянства, світських лицарських і дамських орденів та деяких титулів і звань від 3 квітня 1919 року.

Австрійський уряд вважав, що заборона шляхетських титулів захищає конституційну ідентичність країни, забезпечуючи формальну рівність громадян і недопущення привілеїв через шляхетські елементи в іменах. На думку уряду, це обмеження є виправданим з огляду на історію та цінності Австрії.

Європейський суд у пункті 92 рішення зазначив, що відповідно до статті 4(2) ДЄС ЄС повинен поважати національну ідентичність своїх держав-членів, яка включає в себе статус держави як республіки.

Як наслідок, Суд справедливості дійшов висновку, що заборона використання шляхетних титулів є обґрунтованою міркуваннями публічної політики та пропорційною законній меті забезпечення рівності громадян і не виходить за межі необхідного.

Не важко помітити, що найчастіше Європейському суду доводиться зіштовху-

ватися зі статтею 4(2) ДЄС у справах, які стосуються захисту офіційних мов держав-членів. Однією з таких справ є Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija and others (C-391/09) [10].

Малгожата Руневич-Вардін, литовська громадянка польського походження, після проживання в Польщі одружилася з другим заявником 7 липня 2007 року. У шлюбному свідоцтві, виданому у Вільнюсі, ім'я «Łukasz Paweł Wardyn» було записано як «Lukasz Pawel Wardyn» без діакритичних знаків, а її ім'я – як «Malgožata Runevič-Vardyn», відповідно до литовської орфографії, яка не містить літери «W».

Після отриманої відмови уповноважених органів внести відповідні зміни до документів цивільного стану згідно з польськими правилами правопису подружжя звернулося до національного суду задля захисту своїх прав.

У пункті 84 рішення зазначено, що уряд Литви підкреслює значення литовської мови як конституційного активу, що зберігає ідентичність нації, сприяє інтеграції громадян, виражає суверенітет і забезпечує належне функціонування державних органів.

Європейський суд зазначив, що стаття 4(2) ДЄС передбачає повагу ЄС до національної ідентичності держав-членів, що включає захист офіційної національної мови держави. Однак наголосив, що, незважаючи на легальну мету захисту офіційної мови, вона не повинна створювати непропорційні обмеження прав та свобод. Обмеження мають бути необхідними та не мати менш обтяжливих альтернатив.

Саме тому Суд справедливості дійшов висновку, що національний суд має визначити, чи спричинила відмова серйозні незручності для подружжя та чи забезпечено баланс між правом на приватне та сімейне життя і легітимною метою захисту державної мови.

Ще однією справою, де Європейський суд розглядає захист національної мови в контексті статті 4(2) ДЄС є Anton Las v PSA Antwerp NV (C-202/11) [11].

Пан Лас, громадянин Нідерландів, уклав трудовий договір із компанією «PSA Antwerp», зареєстрованою в Бельгії, положення якого, зокрема договірні умови щодо вихідної допомоги, були складені англійською мовою. Після його звільнення, адвокат заявив, що трудовий договір є недійсним відповідно до Декрету Фламандської громади від 19 липня 1973 року про використання мов у відносинах між роботодавцями та працівниками, а також у документах і паперах компаній, які вимагаються законом і нормативними актами. Цей декрет зобов'язує роботодавців у нідерландомовному регіоні Бельгії складати трудові документи тільки нідерландською мовою.

Уряд Бельгії запевняв, що законодавство, яке розглядається в основному провадженні, стосується важливих цілей, однією з яких є заохочення використання однієї зі своїх офіційних мов.

У пункті 26 цього рішення зазначено, що згідно зі статтею 4(2) ДЄС, Союз також повинен поважати національну ідентичність своїх держав-членів, що включає захист офіційної мови або мов цих держав.

Суд справедливості визнав, що захист нідерландської мови є законною метою, але вимога укладати транскордонні трудові договори лише цією мовою необґрунтовано обмежує свободу пересування працівників і роботодавців. Менш обмежувальним було б законодавство, яке дозволяло б складати автентичну версію договору мовою, зрозумілою для всіх сторін.

У пункті 33 рішення Суд справедливості підсумовує, що розглянуте національне законодавство вийшло за межі того, що є суворо необхідним для досягнення цілей на які посилається Уряд Бельгії, тому воно не може вважатися пропорційним.

Мову як частину національної ідентичності держави-члена також було визнано у справі Boriss Cilevičs and other (C-391/20) [12].

Конституційний суд Латвії розглядав справу щодо конституційності положень Закону про вищі навчальні заклади, які зобов'язують приватні виші здійснювати навчання лише латиською мовою. Заявники стверджували, що ці вимоги порушують

право на освіту, академічну свободу та комерційну діяльність приватних закладів.

Європейський суд наголосив, що ЄС має поважати культурне та мовне розмаїття держав-членів, включно з їхньою національною ідентичністю, яка охоплює захист офіційної мови. Держави мають право обирати заходи для її захисту, але вони не повинні необґрунтовано обмежувати права та свободи.

Суд справедливості визнав, що вимога навчати лише офіційною мовою є надмірною та непропорційною без винятків. Однак латвійське законодавство передбачає такі винятки: приватні виші, що діють у межах міжнародних угод, можуть проводити навчання англійською чи іншими мовами ЄС, а інші заклади можуть отримати аналогічні права за умови міжнародного співробітництва.

Таким чином, держава може вимагати викладання державною мовою, якщо це відповідає принципам пропорційності та необхідності для досягнення цієї законної мети. Наявність винятків у латвійському законодавстві дозволила Європейському суду визнати баланс між захистом мови та правами приватних навчальних закладів.

Також варто розглянути два рішення Суду справедливості, які стосуються обмежень прав та свобод одностатевих подружжів та спроб держав-членів аргументувати ці обмеження концептом поваги до національної ідентичності.

Суть спору в першій справі Relu Adrian Coman and others v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne (C-673/16) [13] полягала в тому, що пан Коман, громадянин Румунії та США, та пан Гамільтон, громадянин США, одружилися в Бельгії у 2010 році. У 2012 році вони звернулися до румунської імміграційної служби щодо права пана Гамільтона на проживання в Румунії як члена сім'ї пана Комана. Однак їм відмовили, посилаючись на те, що румунське законодавство не визнає шлюби між особами однієї статі.

Як зазначено в пункті 42 рішення, деякі уряди держав-членів ЄС стверджували, що інститут шлюбу як союзу між чоловіком і жінкою має фундаментальне значення та конституційний захист у деяких країнах. Уряд Латвії заявив, що відмова визнавати одностатеві шлюби, укладені в інших державах-членах, може бути виправдана з міркувань державної політики та національної ідентичності відповідно до статті 4(2) ДЄС.

У пунктах 45 та 46 рішення Європейський суд зазначив, що держава-член зобов'язана визнати такий шлюб виключно для надання похідного права на проживання громадянину третьої країни. Це не вимагає зміни національного законодавства щодо інституту шлюбу й не підриває національну ідентичність країни.

Таким чином, держава не може відмовити в праві на проживання лише через те, що шлюб є одностатевим, навіть якщо національне законодавство таких шлюбів не визнає. Це гарантує свободу пересування та захист сімейного життя.

Другою справою є V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo» (C-490/20) [14].

Муніципалітет Софії відмовив V.M.A. у видачі свідоцтва про народження її доньки S.D.K.A., народженої в грудні 2019 року в Іспанії. V.M.A., громадянка Болгарії, та її дружина K.D.K., громадянка Великої Британії, проживали в Іспанії з 2015 року. В Іспанії донька була зареєстрована з обома матерями у свідоцтві про народження.

V.M.A. звернулася до муніципалітету Софії з проханням видати болгарське свідоцтво про народження її дитини, але отримала відмову, оскільки зазначення двох жінок як батьків суперечить болгарському законодавству. Європейський суд акцентував, що держави-члени можуть самостійно вирішувати питання щодо шлюбів і батьківства одностатевих пар, але мають забезпечувати свободу пересування громадян ЄС шляхом визнання цивільного стану, встановленого в іншій країні.

У пункті 56 рішення Суд справедливості, посилаючись на позицію Генерального адвоката, наголосив, що держава-член зобов'язана видати дитині, яка має її громадянство, документ, що посвідчує особу, навіть якщо в свідоцтві зазначені батьки однієї статі. Це не порушує національну ідентичність і громадський порядок.

Європейський суд наголошує, що таке зобов'язання не вимагає від держави-члена, громадянином якої є відповідна дитина, забезпечувати у своєму національному законодавстві батьківство осіб однієї статі.

Таким чином, Суд справедливості постановив, що держава-член не може відмовити у видачі посвідчення особи дитині на підставі свідоцтва про народження, виданого іншою країною ЄС, навіть якщо в ньому зазначені батьки однієї статі.

В об'єднаних справах Angelo Alberto Torresi and Pierfrancesco Torresi v Consiglio dell'Ordine degli Avvocati di Macerata (C-58/13, C-59/13) [15] Європейський Суд також не оминув національну ідентичність.

Справа стосувалася двох італійських громадян, які після здобуття юридичної освіти в Італії отримали кваліфікацію в Іспанії та були зареєстровані як адвокати в Іспанії. Вони звернулися до італійської Ради адвокатів міста Мачерата з проханням зареєструвати їх у спеціальному реєстрі для осіб, які здобули кваліфікацію в іншій державі ЄС. Однак рішення не було винесено і заявники звернулися до Національної ради адвокатів Італії.

Італійська національна рада адвокатів зазначила, що отримання кваліфікації в одній державі, а потім переїзд до іншої для здобуття звання адвоката з метою повернення до першої держави і негайного початку професійної діяльності може суперечити цілям Директиви 98/5/ЄС Європейського парламенту та Ради від 16 лютого 1998 року щодо сприяння практиці професії адвоката на постійній основі в державі-члені, відмінній від тієї, у якій було отримано кваліфікацію, оскільки може обійти національну систему іспитів в Італії. Така ситуація, на їхню думку, дозволяє обходити правила, які є частиною італійської національної ідентичності, що суперечить статті 4(2) ДЄС.

Європейський суд вказав, що стаття 3 Директиви 98/5 не регулює доступ до професії адвоката в приймаючій державі, а лише дозволяє адвокатам, які здобули кваліфікацію в іншій державі-члені, працювати під своїм початковим званням, тому положення не впливає на фундаментальні політичні та конституційні структури чи основні функції держав-членів у розумінні статті 4(2) ДЄС.

Отже, з огляду на практику можна зробити висновок, що Європейський суд підходить до питання національної ідентичності обережно, визнаючи її роль, але не надаючи детальних пояснень. Суд справедливості може зазначити, що певний аспект національної ідентичності, наприклад, національна мова або статус держави як республіки слугуватиме легальною причиною для обмеження застосування права ЄС. Однак аналіз пропорційності такого обмеження може визначатися ним безпосередньо або такий обов'язок буде покладено на національний суд як у справі Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija (C-391/09).

Інколи Європейський суд взагалі не пояснює значення національної ідентичності в конкретній справі, навіть якщо сторони посилаються на неї. Прикладком такої ситуації може стати справа Relu Adrian Coman, Robert Clabourn Hamilton, Asociația Accept v Inspectoratul General pentru Imigrări, Ministerul Afacerilor Interne (C-673/16), де уряд Латвії заявляв, що інститут шлюбу для багатьох держав-членів є частиною їхньої національної ідентичності в контексті статті 4(2) ДЄС.

Внесок у розвиток концепту національної ідентичності також зробили Генеральні адвокати. У ЄС Генеральні адвокати – це високопоставлені чиновники, які працюють у Суді справедливості. Вони беруть участь у судових засіданнях та складають свої висновки. Хоча висновок Генерального адвоката не є обов'язковим ні для Європейського суду, ні для судів держав-членів, їхні висновки часто беруться до уваги і часто є визначальними для рішення Суду справедливості в справі.

Особливої уваги вартують висновки Генеральних адвокатів Кокотта в справі V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo» (C-490/20), Еміліу в справі Boriss Cilevičs and Others (C-202/11) та Коллінза в справі OP v Commune d'Ans (C-148/22).

Кокотт зазначає, що однією з головних цілей Лісабонського договору було більш

чітке розмежування повноважень між ЄС і державами-членами. Положення про захист національної ідентичності в контексті статті 4 та інших положень першого розділу ДЄС показує, що ця концепція також має вертикальний вимір, тобто їй відводиться певна роль у розмежуванні повноважень між ЄС та державами-членами. У цьому контексті Конституційний договір ознаменував перехід від положення про захист національної ідентичності до юридично закріпленого принципу розподілу повноважень [16].

Проте Еміліу наголошує, що на сьогодні Європейський суд не розробив концепцію «національної ідентичності» [17].

У зв'язку з цим, на думку Коллінза, свобода розсуду є особливо широкою, коли принципи, про які йдеться, можуть стосуватися національної ідентичності держав-членів для цілей статті 4(2) ДЄС [18].

Відповідно до цього положення ЄС зобов'язаний поважати національну ідентичність своїх держав-членів, властиву їхнім фундаментальним політичним та конституційним структурам, що, за словами Кокотта, можна розуміти як зобов'язання поважати плюралізм поглядів і, отже, відмінності, які характеризують кожну державу-члена [16].

Як зазначає Еміліу щодо сфери застосування цього положення, то формулювання статті 4(2) ДЄС чітко вказує на те, що воно може застосовуватися лише щодо основних конституційних елементів держави-члена. Це положення фактично стосується національної ідентичності держав-членів, притаманної їхнім «фундаментальним політичним та конституційним структурам» [17].

Еміліу вважає, що ЄС не повинен визначати для кожної держави-члена елементи, які складають «ядро» національної ідентичності, на яке посилається стаття 4(2) ДЄС [17].

Із цим, у свою чергу, погоджується Кокотт, наводячи аналогічне твердження, відповідно до якого точний зміст концепції національної ідентичності, ймовірно, буде відрізнятися в різних державах-членах і, за своєю природою, не може бути визначений без урахування уявлень держав-членів про їхню національну ідентичність [16].

Однак Еміліу продовжує думку, акцентуючи, що держави-члени користуються значною свободою дій у цьому відношенні, яка, однак, не є необмеженою. Зобов'язання ЄС «поважати» національну ідентичність держав-членів не може бути рівнозначним праву держави-члена нехтувати законодавством ЄС у зручний для неї час [17].

Кокотт та Еміліу дійшли до висновку, що концепція національної ідентичності, на яку посилається держава-член, обов'язково повинна бути сумісна з конституційними рамками ЄС, зокрема, з його основоположними цінностями (стаття 2 ДФЄС) та цілями (стаття 3 ДФЄС) [16, 17].

На думку Еміліу, якщо держава-член обґрунтовує свої національні заходи посиланням на статтю 4(2) ДЄС, яка захищає національну ідентичність, та ці заходи узгоджуються з конституційними засадами ЄС, це не виключає необхідності глибшого аналізу. Національний захід повинен підлягати традиційному тесту на пропорційність, який передбачає три ключові питання: 1) Чи національні заходи сприяють досягненню заявленої мети? 2) Чи існують менш обмежувальні заходи, які могли б досягти тієї ж мети? 3) Чи не є наслідки національних заходів надмірно обтяжливими для інших суб'єктів, яких вони стосуються? [17].

У цьому контексті Кокотт підкреслює, що національна ідентичність дозволяє, серед іншого, «обмежити вплив права ЄС у сферах, які вважаються важливими для держав-членів» [16] і що, як зазначає Еміліу, вона має бути належним чином врахована інституціями та органами ЄС при тлумаченні та застосуванні права ЄС [17].

У розглянутій практиці Суду справедливості простежується доволі обмежена конкретизація національної ідентичності, однак варто пам'ятати, що така «обмеженість» притаманна всій його судовій практиці.

Ян Бурда, наприклад, розглядаючи в своїй роботі «Національна ідентичність та судовий мінімалізм: досліджуючи стриманість СЄС у вирішенні питань національної

ідентичності» причини загальної неохочості Європейського суду заглиблюватися в юридичний аналіз, окремо виділяє особливості процесу підготовки рішень у палатах суду і ширший контекст, зокрема роль суду в умовах конституційного плюралізму або його прагнення формувати судову практику таким чином, щоб вона сприяла європейській інтеграції [19, с. 69].

Аргументація Суду справедливості часто містить лише мінімально необхідне, що, як красномовно зазначила колишній Генеральний адвокат Елеанор Шарпстон, «залишає читача, навіть обізнаного та досвідченого, у певному сумніві щодо того, що саме Суд насправді вирішив» [19, с. 69].

Однією з причин судового мінімалізму є історична спадщина Європейського суду. Оскільки суд на початку своєї діяльності свідомо моделювався за зразком французької Державної ради (French Conseil d'Etat), він також перейняв французький однозначний і магістральний підхід до судової аргументації, на відміну від практики німецької або англо-американської юриспруденції, яка має тенденцію бути більш дискурсивною. Хоча Суд Справедливості й дещо змінив свій стиль аргументації, він не пішов так далеко, як Європейський суд з прав людини, який перейшов від «дещо урізаного та формалістичного стилю юридичної аргументації» до більш дискурсивного та повного стилю [19, с. 82].

Національна ідентичність не є винятком для Європейського суду, адже попри часті посилання на неї держав-членів суд продовжує зберігати стриманість у коментарях. У результаті фактичне судове тлумачення поняття національної ідентичності в праві ЄС залишається відсутнім.

У вищезазначеній роботі Ян Бурда, обґрунтовуючи, чому мінімалістичний підхід Суду справедливості в рішеннях, пов'язаних з концепцією національної ідентичності, є виправданим, посилається на чотири ключові аспекти, а саме: 1) обережність суду в трактуванні принципу, роз'яснення якого може загальмувати європейську інтеграцію та підірвати верховенство права ЄС; 2) прагнення уникнути конфліктів щодо змісту національної ідентичності конкретної держави-члена шляхом втручання в її самосприйняття; 3) бажання запобігти формуванню широкої судової практики, що надто лояльно ставиться до претензій держав-членів щодо ідентичності, аби не створювати враження, що суд визнає ідентичність як підставу для відхилення від зобов'язань за правом ЄС; 4) прагнення розширити сферу застосування рішень щодо ідентичності [19, с. 70].

Незважаючи на судовий мінімалізм, на думку деяких науковців, концепція національної ідентичності відіграла ключову роль у формуванні юридичних меж застосування принципу пріоритету права ЄС над національними конституціями. Хоча примат права ЄС не був закріплений у договорах, він був сформульований Європейським судом у справі Costa v ENEL. Подальший розвиток цього принципу відбувся у справі Internationale Handelsgesellschaft, де відбулося його поширення на національні конституції, що викликало суттєвий спротив з боку національних конституційних судів [1, с. 291].

У відповідь на ці суперечності Лісабонська угода, а саме стаття 4(2) ДЄС, формалізувала повагу до національної ідентичності як інструмент юридичного обмеження пріоритету права ЄС. Це дозволило конституційним судам захищати основоположні конституційні норми від надмірного впливу права ЄС, створюючи баланс між процесом європейської інтеграції та збереженням суверенітету держав-членів [1, с. 291].

Висновки

Отже, «національна ідентичність» є складним і багатогранним поняттям, що викликає як теоретичні суперечки, так і практичні труднощі в межах європейського права. Вона не лише відображає специфіку окремих держав, а й відіграє важливу роль у процесах інтеграції та взаємодії між національними правопорядками й правом ЄС.

До ухвалення Лісабонського договору цей термін здебільшого асоціювався із соціальними, культурними та політичними аспектами, аніж із правовим значенням. Стаття 4(2) ДЄС конкретизувала попередні

положення, надавши поняттю нормативного змісту. Вона складається з двох компонентів: перший – це зміст і обсяг конституційної ідентичності, який належить визначати відповідним національним судам, насамперед конституційним судам. Другий – нормативне значення цього положення в контексті обмежень для застосування права ЄС, що входить до компетенції Суду справедливості.

Саме тому визначення обсягу національної ідентичності є спільним завданням національних судів та Європейського суду. Така співпраця сприяє гармонізації відносин, формуванню спільної конституційної культури та інтеграції.

Проте практика Суду справедливості демонструє, що національна ідентичність не є абсолютним аргументом для уникнення виконання права ЄС.

Європейський суд визнає дискреційні повноваження держав-членів у визначенні національної ідентичності, однак такі повноваження обмежені основоположними цінностями, передбаченими статтею 2 ДФЄС, і цілями ЄС, визначеними статтею 3 ДФЄС. Генеральні адвокати Кокотт та Еміліу наголошують, що будь-які заходи, обґрунтовані національною ідентичністю, повинні відповідати праву ЄС і пройти тест пропорційності.

Сучасна практика демонструє, що національна ідентичність є не лише питанням національного інтересу, але й елементом загального правового порядку ЄС, який забезпечує плюралізм і взаємну повагу між ЄС та його членами. Водночас, обережність Суду справедливості в її тлумаченні є виправданою, оскільки, як зазначають науковці, ця концепція може мати «руйнівну силу» для європейської правової системи, подібно до «скриньки Пандори».

Мінімалістичний підхід Європейського суду дозволяє уникнути жорстких рішень, які могли б загострити відносини з національними судами, водночас надаючи їм можливість брати участь у процесі тлумачення національної ідентичності. Це створює умови для рівноправного партнерства між національними та європейською правовими системами. Однак такий підхід може залишати простір для маніпулювання концепцією з боку урядів держав-членів, особливо в умовах політичної нестабільності.

Таким чином, стаття 4(2) ДЄС залишається важливим, але складним для тлумачення положенням, дослідження якого в теорії та практиці є ключовим для розуміння еволюції взаємин між ЄС та його членами. Цей концепт залишається динамічним і значущим, особливо в контексті сучасних викликів, зокрема зловживання ним окремими державами-членами для обходу зобов'язань перед правом ЄС.

Література

1. Preshova D. Battleground or meeting point? Respect for national identities in the European union - Article 4(2) of the treaty on European union. *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2012. Vol. 8. P. 267–298. URL: https://www.researchgate.net/publication/293180275_Battleground_or_meeting_point_Respect_for_national_identities_in_the_European_union__Article_42_of_the_treaty_on_European_union (date of access: 03.03.2025).

2. Kiššová S. Thirty years of the concept of national identity in the primary law of the European Union: Clearly unclear?. *Balkan Social Science Review*. 2022. Vol. 20. P. 137–157. URL: https://www.researchgate.net/publication/366991134_Thirty_years_of_the_concept_of_national_identity_in_the_primary_law_of_the_European_Union_Clearly_unclear (date of access: 03.03.2025).

3. Opinion of Advocate General Poiares Maduro of 8 October 2008, Michaniki AE v Ethniko Symvoulio Radiotileorasis and Ypourgos Epikrateias, Case C-213/07. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62007CC0213&qid=1741089678000 (date of access: 03.03.2025).

4. Opinion of Advocate General Bot of 2 October 2012, Stefano Melloni v Ministerio Fiscal, Case C-399/11. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62011CC0399 (date of access: 03.03.2025).

5. Drinóczi T. Constitutional Identity in Europe: The Identity of the Constitution. A Regional Approach. *German Law Journal*. 2020. Vol. 21, No. 2. P. 105–130. URL: https://www.researchgate.net/publication/339159809_Constitutional_Identity_in_Europe_The_Identity_of_the_Constitution_A_Regional_Approach (date of access: 03.03.2025).

6. Cloots E. National Identity, Constitutional Identity, and Sovereignty in the EU. *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. 2016. Vol. 45, No. 2. P. 82–98. URL: https://www.academia.edu/122423517/National_Identity_Constitutional_Identity_and_Sovereignty_in_the_EU (date of access: 03.03.2025).

7. Weatherill S. Distinctive Identity Claims, Article 4(2) TEU (and a Fleetingly Sad Nod to Brexit). *Croatian Yearbook of European Law and Policy*. 2016. Vol. 12, No. 1. P. 7–13. URL: https://www.cyelp.com/index.php/cyelp/article/view/262/162 (date of access: 03.03.2025).

8. Kos M. The Relevance of National Identity in European Union Law and Its Potential for Instrumentalisation. *Zbornik znanstvenih razprav*. 2019. Vol. 79. P. 41–69. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3883222 (date of access: 03.03.2025).

9. Judgment of the Court (Second Chamber) of 22 December 2010, Ilonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien, C-208/09. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0208 (date of access: 03.03.2025).

10. Judgment of the Court (Second Chamber) of 12 May 2011, Malgožata Runevič-Vardyn and Łukasz Paweł Wardyn v Vilniaus miesto savivaldybės administracija and others, C-391/09. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62009CJ0391 (date of access: 03.03.2025).

11. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 16 April 2013, Anton Las v PSA Antwerp NV, Case C-202/11. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62011CJ0202&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

12. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 7 September 2022, Boriss Cilevičs and others, Case C-391/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CJ0391&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

13. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 5 June 2018, Relu Adrian Coman and others v Inspectoratul General pentru Imigrări and Ministerul Afacerilor Interne, Case C-673/16. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62016CJ0673&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

14. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 14 December 2021, V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo», Case C-490/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62020CJ0490&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

15. Judgment of the Court (Grand Chamber) of 17 July 2014, Angelo Alberto Torresi and Pierfrancesco Torresi v Consiglio dell'Ordine degli Avvocati di Macerata, Cases C-58/13 and C-59/13. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62013CJ0058&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

16. Opinion of Advocate General Kokott of 15 April 2021, V.M.A. v Stolichna obshtina, rayon «Pancharevo», Case C-490/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2021%3A296 (date of access: 03.03.2025).

17. Opinion of Advocate General Emiliou of 8 March 2022, Boriss Cilevičs and Others, Case C-391/20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=ecli%3AECLI%3AEU%3AC%3A2022%3A166 (date of access: 03.03.2025).

18. Opinion of Advocate General Collins of 4 May 2023, OP v Commune d'Ans, Case C-148/22. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A 62022CC0148&qid=1732369073839 (date of access: 03.03.2025).

19. Burda J. National Identity and Judicial Minimalism: Exploring The Cjeu's Restraint in Adjudicating National Identity. *International and Comparative Law Review*. 2021. Vol. 21, No. 2. P. 68–95. URL: https://sciendo.com/article/10.2478/iclr-2021-0014 (date of access: 03.03.2025).

Solokha M.M.,
PhD student at the Department of Constitutional Law of Ukraine at Yaroslav Mudryi National Law University

NATIONAL IDENTITY IN THE JUDGMENTS OF THE COURT OF JUSTICE OF THE EUROPEAN UNION: THE POST-LISBON CONTEXT

This article analyses the case law of the Court of Justice of the European Union in the context of application and interpretation of Article 4(2) of the Treaty on European Union, which enshrines the obligation of the European Union to respect the national identity of Member States, in the post-Lisbon period. The purpose of the study is to identify the trends in judicial reasoning regarding the national identity of Member States and to determine its significance within the European legal order. The article analyses court decisions on the legality of restrictions on rights and freedoms based on national identity, with a focus on which aspects the European Court of Justice in the context of Article 4(2) TEU has recognised as part of the national identity of Member States and which have not. It is emphasised that, despite the broad discretionary powers of Member States in defining their national identity, the Court of Justice monitors its compliance with the fundamental values and objectives of the EU. It is also emphasised that any measures justified by national identity, even if compliant with EU law, must pass the proportionality test. The case law demonstrates the minimalist approach of the European Court of Justice to the interpretation of national identity, but this paper assumes that this path was chosen deliberately. This caution helps to avoid conflicts between EU law and national legal orders, creating conditions for cooperation between European and national courts. At the same time, it is noted that this approach leaves room for manipulation by Member States, which may lead to abuse of the concept of national identity to avoid fulfilling obligations under EU law. The results of the study contribute to an understanding of the role of national identity in the European legal system and its impact on integration processes.

Keywords: national identity, constitutional identity, constitutional values, article 4(2) TEU, constitutional pluralism, rule of law, Court of Justice of the European Union, national constitutional courts, European Union law, national constitutions, national law.